

РИТУАЛЬНЕ ОСВОЄННЯ НОВОГО ЖИТЛА В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ БОЛГАР БЕСАРАБІЇ (перша половина ХХ ст.)

Згідно з традиційним уявленням слов'янських народів новий будинок характеризувався як простір з подвійним семіотичним статусом. З одного боку він уже був відокремлений від природного середовища, а з іншого, ще не повністю отримав якість «культурної» одиниці Світу. Крім того, те ж саме характеризує його у часовому векторі: по-перше, він вже виступає як результат людської діяльності, а по-друге, як передумова та потенція для наступної реальності. Таке ставлення обумовило необхідність остаточного відтчуждження нового житла від природи і включення його до системи діючих соціально-екологічних та світоглядних стереотипів. Цю функцію виконує комплекс обрядів та звичаїв освоєння.

Варто підкреслити, що ця функція виявляється в обрядовості ще з початку будівництва. Але в будівельній обрядовій практиці головне падається створенню нового житлового простору. Після того як це зроблено, на першій план виступає освоєння наслідків праці. В межах цього виконується випробування відповідності окремої споруди та її якостей ритуальною моделлю, яка складається у суспільному досвіді (свідомості та діяльності), який, у свою чергу, обумовлений певними етнокультурними умовами. У зв'язку із запропонованими Ю. В. Лотманом термінами (1965) ми схильні вважати таку модель планом-змістом (на мові уявлень), а житло — планом-виразом (на мові матеріального світу) етнічної традиції. Поруч з тим, в обрядах освоєння виявляється остаточно втілення цієї моделі в дійсність, але значно більшу роль відіграють не технологічно-конструктивні боки, а світоглядно-ритуальні. Після відтчуждження нового житла від природи та майстрів, воно стає новим витоком для формування досвіду у подальшому, тобто

змінюється місцями зі своєю моделлю (отримує статус плану — зміста). При цьому остаточно формується функціональна структура (утілітарна та символічна) нового простору.

Визначаючи семіотичні якості споруди після завершення її будівництва та перед заселенням у східнослов'янських народів, А. К. Байбурін вважав, що вона «стає окремим (обмеженим від іншого простору) об'єктом, який однаковий ще не зайняв свого визначеного місця в позитивному або негативному ряді універсальної класифікації, за допомогою якого людина орієнтується у навколишньому світі»¹. Цей феномен в культурах інших слов'ян, її болгар у тому числі, також мав місце. Він й став об'єктом нашого дослідження.

У зв'язку з цим ми спробуємо виявити семантичне навантаження та етнічну виразність обрядовості болгар Бессарабії, спрямованої на освоєння нового житла. Варто підкреслити, що незважаючи на значну кількість робіт, присвячених етнічній культурі болгарського населення Півдня України, ці питання залишаються одними з малодосліджених. Поруч з тим, спостереження даного комплексу духовної культури можуть допомогти в поглибленні наших знань про механізм збереження традицій у своєрідних умовах.

Окремі елементи обрядів новосілля болгар Бессарабії знайшли своє відображення у етнографічних джерелах попереднього часу², які надають можливість розглянути розвиток даного комплексу у ХХ столітті.

Простежити спадкоємність обрядових традицій певного регіону з відповідними їм у попередніх ареалах мешкання на Балканах стає можливим завдяки розв'язанню цих питань у сучасній болгарській етнології³. Що правда, в цих роботах використовуються джерела, перш за всім, кінця ХІХ—ХХ ст., що складає умови для діахронного, а не синхронного порівняння. Але це все ж таки дозволяє визначати субетнічні та локальні риси у вищевказаних елементах народної культури болгар.

Основним джерелом для даної роботи були польові матеріали, які зібрані автором під час польових обстежень, проведених Одеським держуніверситетом у 1994—95 рр. в селах: Зоря (1) Саратського, Главани (2) Арцизького, Новоселівка (3) Кілійського, Червоноармійське (4), Городище (5), Н. Трояни (6), Владічень (7) Болгарського районів Одеської області. Відомості, які отримані від респондентів дозволяють характеризувати обряди та звичаї першої поло-

вишн ХХ ст. та основні зміни, що мали місце у подальшому.

Обрядовий комплекс освоєння житла у болгар Бесарабії взагалі характеризується різноманітністю за походженням й семантичним навантаженням елементів. Цей стап відображає зберігання ареально-етнографічних особливостей, які були перенесені ними з Балкан. З іншого боку — це наслідок своєрідного розвитку болгарських колоній в умовах Буджаку в ХІХ—ХХ сторіччях.

Усі обрядодії даного комплексу, що були зафіксовані, можливо розподілити на три групи:

- обряди переходу;
- церковний обряд освоєння житла;
- святково-ритуальна трапеза.

У деяких випадках дві останні в практиці збігаються в одну подію, перша ж може зберігатися дуже фрагментарно.

Ми надаємо їх у такій послідовності, в якій вони вживаються на практиці в час, який розглядається. Але це не зовсім відповідає їх стадіальному розвитку. На це спробуємо звернути увагу у подальшому.

Обряди переходу у нове житло. Як ми вже відзначали, обрядодії цієї групи зберігалися лише в декількох з обстежених сел (1, 2, 4, 8, 9). В інших вони увійшли як складові частини до новосілля.

До того часу як житло не освячено входити до нього, згідно уявленням, необхідно було обов'язково з «повними» руками. Порухення цієї норми могло негативно вплинути на подальше життя у цій хаті (кеште). Взагалі до цього часу уникати заходити в дім без необхідності.

Але ще до освячення у болгар, як й у інших слов'ян, були зафіксовані обрядові традиції, які мали архаїчні витoki й зберігали багато давніх компонентів. С підстави вважати, що саме освячення сформувалося на базі цього архаїчного комплексу ритуального переходу до нової споруди. Звернемося до окремих прикладів.

«Коли побудована кешта, вибирають час, щоб був повний місяць, щоб життя у новій кешті було повним. У вечорі старі (деякі з інформаторів вказують також обов'язково, що не хворі) йдуть до нової споруди з іконою, рушником, хлібом-сіллю та кружкою води. Все це вони ставили у парадну кімнату у східний кут (на сонце). Зранку запускали кошеня. Якщо з речами щось траплялось, то місце було нечистим й треба його освятити» (4).

«Після того, як дім готов, в ніч з неділі на понеділок (дехто з респондентів повідомляв, що з понеділка на вівторок) на новий місяць господар та старша жінка з його родичів (в деяких випадках — батьки господаря) брали ікону, рушник, хліб-сіть та посуд з водою або вином, та переходили до нової кешти (іноді вказували, що в цьому брали участь або усі, або родичі чотирь пари близьких з них). Після того як зайшли в новий дім хрестилися, батьки передавали принесені речі господарям:

«Від нас менше — від бога більше».

Батько господаря повинен був покласти на стіл гроши, щоб життя було багатим. Вважалось необхідним переїхати до сходу сонця» (1). Весь вказаний комплекс мав у цьому селі назву: «Утівата в новата кешта поживей».

Респонденти з іншого села також вказували на понеділок та повний місяць, як на гарний час: «Новий день — нова вдача» («Нов ден — нов кесмет»). Згідно з нашими матеріалами, а також результатами польового дослідження Стрезневої Н.⁴ в цьому селі існувала традиція, згідно якої до нової хати дитня жінка переносила посуд з водою та хліб-сіть.

Необхідно вказати, що такі звичаї зберігаються лише до середини ХХ сторіччя (випадок — 1, де це вживається в обрядовій практиці до сучасності, але не в повній мірі).

Варто визначити, що у вищезазначених прикладах виявляється схожість та генетична спорідненість з відповідними обрядодіями у болгар на Балканах⁵. Але підкреслимо й бессарабські своєрідні риси. Принциповим моментом є те, що у болгар Бессарабії невідомий доки комплекс зацалювання першого вогню, який був поширений у балканських варіантах «переходу». Крім того у деяких районах Болгарії першим у дім прийнято було заходити дитині (не бідної й обов'язково не сироті). Якщо останнє можна пояснити суб'єктивним різноманіттям, то перше свідчить у деякій мірі про спрощення ритуалу у Буджаку. Але все ж таки в обрядодіях цієї групи можна простежити дуже сталу обрядову традицію.

Сакральний характер обрядів переходу виявляється на підставі фактів дуже чіткої регламентації часу, статі та якості учасників ритуалу, обмеженого кола перших речей. Усе це було спрямовано на зняття якісної опозиції з суперечних відносно: нове-старе, чуже-своє, природа-культура, демонічне-людське, тощо. Через це новий житловий простір

залучався до соціально-екологічного та світоглядного середовища. До цього процесу залучалися на рівні символів основні давньоєвропейські елементи космосу (місяць, сонце) (одним з знакових виразів якого є хліб), земля (сіль), вода; представники кола тварин (кошеня), речей (рушник) та суспільства. Безумовно, проникнення в цей ритуал ікопи можна вважати пізнішим.

Воно частково пояснюється побутовим рівнем сприйняття християнського культу та його пристосуванням до більш архаїчних явлень та дій.

В зафіксованих у болгар Бессарабії обрядах переходу у нове житло ми зустрічаємося з наслідками архаїчного ритуалу. За його допомогою новий простір отримував статус культурної, освоєної одиниці, згідно з основними світоглядними уявленнями, в яких простежуються давньоєвропейські, загальнослов'янські витoki. Поруч з тим в обрядовій традиції виявляється етнічна виразність на рівні загальноболгарських та субетнічних компонентів.

Освячення будинку (светені, святива — 5; святават — 1; аязма — 4). Ця традиція більш пізнього походження та пов'язана зі своєрідним компромісом між церковним та народним рівнем обрядової практики. У генетичному плані її слід розглядати після мірського колективного свята-трапези. Але в обстежених болгарських селах у першій половині ХХ ст. освячення проводилось перед цією трапезою. Тому ми розглядаємо в такому порядку.

Згідно з відомостями, які отримані від респондентів, в деяких селах (4, 5, 6, 9), «якщо не освячувати кешту, то до неї не бажано заходити, та більш того — жити». В такому будинку, згідно з повір'ям може завестися нечиста сила (дяул, лушавини, частіш за все — тилісім (талсім, таласім; талесем), яка буде лякати та душити людей». В цьому плані варто звернути увагу на те, що у більш архаїчних варіантах цього демона треба було «зробити» та отримати його прихильність ще під час закладки⁶. В паведеному ж повір'ї — навпаки. Можна припустити, що в уявленнях болгар Бессарабії змінилися місцями причина та наслідок.

Освячення проводили частіше за все восени у вихідний день (крім постних). Респонденти старшого віку з деяких сіл вказували на бажаність, щоб це було в день будь-якого святого, який ставав особистим заступником кешти. Цей звичай широко розповсюджений у капанців, пловдивських, родопських та інших болгар⁷.

Для виконання цього обряду у більшості випадків запрошували священника, який повинен був прочитати молитву (зі слов респондентів — поминальній молебні померлим членам родини) у кожній (варіант — парадній) кімнаті, намалювати олією або випалити свічкою хрестики у чотирьох кутах (стінах). Іноді, як свідчили респонденти, лише в одному куті (східному). В основу або посередній цих хрестиків забивали цвяхи, на які кріпилися свічки. Після цього він повинен був обійти з кандялкою та бузиліком весь двір та господарські споруди й окропити їх святою водою. Крім того, у ряді випадків (5), він давав господарям чотири освячених камінця, які господар заковував по кутам кенги з зовнішнього боку. Потім священника обов'язково годували та дарували. Ці дари склалися з вже знайомих нам речей — рушник, хліб та курка.

Крім того, в Главанах зафіксован звичай виготовлення спеціального обрядового хліба для освячення (пітка — прісна лепешка), яку священник повинен був освятити, а господарі слідуючого ранку давали цей хліб вівцям, «щоб вони добре плодилися». Ці магичні обрядодії можливо мають свої архаїчні витoki у скотарському минулому. Подібні їм широко відомі у великій кількості народів скотарського господарсько-культурного типу.

Взагалі в обрядодіях освячення кенги виявляються операції та символи з семантичним навантаженням, близьким до вже розглянутого комплексу «переходу»: ритуальне структурування житлового простору, закляття його гарної якості (але вже більш з допомогою християнського культу та його елементів) тощо.

В факті присутності поминального молебня (млебен) простежується прагнення залучити той світ (предків) до процесу санкціонування нового житла. Але можливо й те, що це виникає з уявлень архаїчних часів, коли кожна споруда повинна була мати свою живу будівельну жертву⁸. В цьому випадку цей ритуал присвячувався цій жертві.

У такому вигляді освячення житла існує і до сучасності у болгарських поселеннях Одещини, де є церква. Але багато сел її не мали на протязі декількох десятиріч другої половини ХХ ст. Мешканці їх (серед обстежуваних — 3, 4, 6—8, 10) для виконання цього обряду зверталися до священників сусідніх населених пунктів. Що виявляє та підкреслює народну прихильність до цієї традиції.

Це ж саме підтверджується ще одним звичаєм, який є своєрідним результатом народного пристосування православної культури у специфічних умовах. Через нього актуалізується можливо давня форма та зміст подібних обрядодій. Наведемо його зі слів одного з респондентів (4):

«Для освячення кешти відправляли вдову (або іншу чужу жінку) у Болград з олією, камінцями та цвяхами (всього по чотири). Там вона це все освячувала в церкві. Після повернення це віддавалося господарям нової кешти, які закапували камінці по кутах, цвяхами робили хрестики у східних кутах кімнат та кріпили цвяхи в основі цих хрестиків. На них ставили свічки. Такий дім вважався освяченим».

В плаці зберігання обрядодіями цієї групи своєї стічної виразності визначимо, що вони мало чим відрізняються від відповідних їм у балканських болгар. Взагалі освячення може розглядатися не стільки як обряд церковний, скільки як церковна форма народного за своїм змістом ритуалу. Але поступово воно отримує даний статус та ці моменти не відрізняються на практиці та у свідомості людей.

Колективна святкова трапеза. (новоселе 1—3, 7, 9, 10, на нов дом — 5; гуляй — 4, 6, 8). Ця група обрядодій, які спрямовані на ритуальне освоєння житлового простору, в першій половині ХХ сторіччя складалась з різностадіальних за походженням елементів. Але в основі цього комплексу залишався архаїчний ритуал колективної трапези, витоком якого можливо є «жертва — спілкування», походження якої С. О. Токарев пов'язував з мисливським образом життя⁹. Жертвоприношення такого роду, яке в основі своєї мало шанування предків та відправлення культу померлих, в зв'язку з розвитком господарсько-культурних типів з виробничою економікою отримує складне семантичне навантаження. Наслідки цієї жертви-трапези, що має підкреслений суспільний характер, зустрічаються в широкому колі обрядодій слов'ян взагалі, й болгар у тому числі.

Те, що ця трапеза на новосіллі мала сакрально-ритуальний характер, побічно підтверджується відомостями, які отримані від респондентів старшого віку про обов'язкову наявність курбану (відомої обрядової їжі) на новосіллі. Але для бессарабських болгар це менш поширено у першій половині ХХ сторіччя, ніж у ряда груп балканських того ж часу¹⁰. У кананців зберіглася традиція робити курбан не лише на новосіллі (трояска), а й кожний рік відзначати

цей день курбаном. Крім того, уникали збігачь з подібним іменем близьких родичів¹¹.

Крім власно трапези, до якої ми ще звернемося, до комплексу новосілля у час, який розглядається, у болгар Бессарабії входили звичаї та обрядодії запрошення-повідомлення, зустрічі гостей, першого заходу у будинок, дарування тощо. Ці операції мають свої локальні та субетнічні риси, але зміст їх залишається однаковим — соціалізація нового житлового простору: включення його до соціально-екологічної дійсності.

Частіше за все новосілля назначалося зразу за освяченням або через невеликий час після нього. На нього запрошувалися родичі, сусіди й, в деяких випадках майстри, що приймали участь у будівництві.

Варто підкреслити, що запрошення було важливою дією з точки зору загальної обрядової структури комплексу. Але це зберігалось лише в деяких з обслідуваних сіл. Наприклад в деяких селах (5, 8) існував до 1960-х рр. звичай — «колесо на нов дом». Згідно з ним господар посилав свого близького родича (або йшов сам) з невеликим бочонок вина (бікліца). Він повинен обійти усіх, починаючи з батьків та хресних, й розповісти про час, на який запрошував господар нового житла, щоб отсвяткувати його. Свою згоду виказували тим, що випивали чарку вина. В іншому селі (1), господар нового житла поруч з ним кріпив на дереві рушник (білий — стає; вишитий — пеніір) або сорочку, пояс, гитани (ганті) або хустку з гріними (зерна з парі) та бочонок вина (бікліца). Це була відзнака того, що наступного дня у цьому будинку буде святкуватись повний дім. Зранку (ще до освячення) збиралися хлопці та чоловіки з конями для гри-змагання. Господар або його родич вказував де буде початок (добре відоме місце за селом або в селі), а кінець завжди був біля воріт нового будинку. Ті, хто перемогли у цих змаганнях брали собі відповідно: перший — сорочку або пояс, другий — рушник або хустку, третій — бікліцу.

Цей звичай (кушія) був поширений серед болгар Балкан та інших сел Бессарабії. Але він був пов'язаний зі святкуванням Тодорова дня (тиждень після Масляної)¹². Його архаїчні витoki безумовні (кінь — один з добре знайомих давньоєвропейських символів), але пропикнення цього звичаю у комплекс освоєння житла можна вважати наслідком трансформації у культурі болгар окремого села.

Поруч з тим, важливим для нас є два моменти. По-перше, векторне спрямування шляху — від природного середовища до нової культурної одиниці. По-друге, нагородидари переможцям. Обидва моменти лише підсилюють загальне семантичне навантаження комплексу взагалі — остаточне отримання статусу «свого» простору новим житлом та відчуждіння його від іншої дійсності.

Як і в інших обрядах у комплексі новосілля простежується магія Перших дій та осіб. Це зумовлено, з одного боку, вірою у перехід на житло якостей людини, яка перш пересягне поріг, з іншого — з окремим етапом у соціалізації родини — з появою свого житла вона стає повноправною одиницею суспільства. Новий соціальний статус господарі могли отримати лише від осіб, які його вже мали. Це знайшло своє відображення у різноманітних виразах болгарської обрядовості, яка спрямована на освоєння нового житла.

Згідно з цим існувала традиція відзначати першого гостя. Господар, коли його бачив, випускав трьох голубів, «щоб життя у новому домі було легким, як польот голуба» (4).

Першими в хату заходили батьки або хресні господаря. Після того, як чоловік з цієї пари відчиняв двері, ключі він віддавав господарні й кидав через поріг гроші, а жінка віддавала хліб-сіль господарю та кріпила на двері матеріал (покривало, рушник, тощо). Крім того, в одному з сел (7) батько був повинен покласти під димар печі (кумін) курку або півня. Особливо цінними вважалися птахи чорного кольору. Після середини ХХ сторіччя ця ж сама операція виконувалась з грошима.

Господарі ж після цього залишалися на порозі та зустрічали гостей, які мусли повторювати дії батьків або хресних. Це простежується в усіх обслідуваних селах.

Гості приходили обов'язково з подарунками (прінос): «не можна було прийти у новий дім з пустими руками». Склад цього пріноса ідентичен в усіх селах та практично не змінюється протягом останнього сторіччя. До нього входить посуд (обов'язково повний зерном, вином), який приносили чоловіки та дарували господарю, й матеріал, який жінки вішали на двері. Раніше елементом пріноса була також домашня худоба та птахи. Це залишилося лише в деяких з сіл (1, 6, 7) та знайшло своє відображення у джерелах¹³. Гроші побічно теж можливо включити до складу пріносу:

їх або перекидали через поріг («щоб у домі було стільки грошей, скільки сміття» — це перше «сміття» господня прибирання наступного ранку), або клали на спеціальну тарілку чоловіки, заходячи до нового житла.

Варто підкреслити, що, збігання різновидів цих подарунків з окремими видами будівельної жертви на закладчихах¹⁴, на нашу думку, не випадкове. В ньому виявляється генетична спорідненість та походження з одного ритуального комплексу, метою якого було створення та освоєння окремого мікрокосму. Але поступово ці функції відокремлюються в обрядовій практиці й жертва-дар поступово змінюється на подарунок.

Це так саме характерно й для святкової гранези на новосілля, в якій в архаїчний зміст витискується святковим пригостенням. Але й в цьому поруч з тим виявляється колісь сакральне навантаження цих дій, яке мало місце раніш.

Звернемось з цього приводу до одного з обрядів (4—6, 8, 9), який в одному з сел мав окрему назву — «Піф» (5). Згідно з ним, після того, як господар випивав першу чарку та виражав подяку, він ставив на тарілку хліб-сізь та чарку. Він, або хтось за його дорученням, повинен був наповнювати її вином та передавати гостям. Той з них, кому передали тарілку з чаркою, бажав доброго життя родині у новому житлі, випивав та клав гроші на тарілку. Незважаючи на трансформацію цього, у останній час формула тоста-побажання залишає традиційну формулу (наприклад, «да бейш бугат, да варві напред, да не ідиш назад, да няма прости разговорі») (4).

В цьому простежується відзнака суспільством (через його представників) нового простору як свого. А також, залишки вірувань в можливість вербальної магічної допомоги у майбутньому житті. Але в час, який досліджується, ритуальний зміст цього витискується святково-ігровим.

На цьому ритуальне освоєння нового житлового простору закінчується. Житло включене до соціально-екологічного середовища, але потребує постійної взаємодії зі своєю моделлю та підтримки відповідності. Ці питання потребують окремої уваги й сподіваємося повернутися до них у подальшому.

Таким чином, обрядодії болгар Бессарабії першої половини ХХ ст., що спрямовані на освоєння нового житла зберегли етнічну виразність. Це підкреслюється фактом того,

що в них можна простежити метаєтнічні (загальнослов'янські, а в деяких випадках — індоєвропейські), загальноєтнічні (болгарські) та субетнічні (бессарабські) риси. Усе це свідчить про інваріантність болгарської народної культури як по вертикалі (в історичному розвитку), так й по горизонталі (в окремих етнокультурних умовах).

ПРИМІТКИ

1. Байбурич А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л., 1983. — С. 104.
2. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР. — К., 1970; Державин Н. С. Болгарские колонии в России//СБНУ. — 1914, кн. XXIX.
3. Генчев С. Обичаи и обреди, свързани със строеж//Добруджа: етнографски, фолклорни и езикови проучвания. — София, 1974. — С. 355—357; Генчев С. Обичаи и обреди, свързани със строеж//Капанци: бит и култура на старото българско население в североизточна България. — София, 1985. — С. 253—255; Дражева Р. Обичаи и обреди свързани със строежа на къщата и влезането в новие дом//Пловдивски край: етнографски и езикови проучвания. — София, 1986. — С. 289—290; Дражева Р. Трудови и професионални празници и обичаи//Родопи: традиционна народна духовна и социално-нормативна култура. — София, 1994. — С. 209—229; Колев Н. Празнично-обредната система на населението от село Главан, Старозагорско//Българите в Северното Причерноморие. — 1995. — Т. IV. — С. 349—362; Моллов С. Традиционен бит, обичаи и вървания в Габровско. — София, 1988.
4. Стрезева Н. Празнично-обредната система на населението от село Главан, Бессарабско//Българите в Северното Причерноморие. — 1995. — Т. IV. — С. 363—375.
5. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1974. — С. 290—291; Він же. Обичаи и обреди... — 1985. — С. 255; Дражева Р. Обичаи и обреди свързани със строежа на къщата и влезането в новие дом. — С. 226; Колев Н. Празнично-обредната система на населението от село Главан, Старозагорско. — С. 360.
6. Арнаудов М. Вградена невеста//СБНУ. — 1914, кн. XXXIV. — С. 245—528.
7. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1974. — С. 291; Він же. Обичаи и обреди свързани със строеж. — 1985. — С. 255.
8. Пригарин А. А. Разновидности строительной жертвы у болгар Бессарабии//Етнографічні дослідження населення України. — Одеса, 1996. — С. 59—62.
9. Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1989. — С. 591.
10. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1974. — С. 291; Дражева Р. Трудови и професионални празници и обичаи//Родопи: традиционна народна духовна и социално-нормативна култура. — София, 1994. — С. 227.
11. Генчев С. Обичаи и обреди... — 1985. — С. 255—256.
12. Попов Р. Кратък празничен народен календар. — София, 1993. — С. 24.
13. Демиденко Л. А. Культура и быт болгарского населения в УССР.— К., 1970. — С. 83.
14. Пригарин А. А. Разновидности строительной жертвы у болгар Бессарабии. — С. 59—62.